

DANSK LANDBRUG I ET HUNDREDÅRS PERSPEKTIV

Af Jørgen Skovbæk, tidligere sekretariatchef i Landboforeningerne

I de sidste 100 år var landbruget ubestridt landets hovederhverv i de første 50 år. Produktionen blev fordoblet fra 1910 til først i 30'erne, hvorefter den stagnerede til 1950. Siden da er produktionen tredoblet under en voldsom strukturudvikling, hvor landbruget under afgivelse af en halv million arbejdsføre mennesker er gået fra det alsidige, integrerede landbrug til en koncentration af produktionen på få specialiserede bedrifter vel at mærke uden nogen markant forøgelse af det samlede kapitalforbrug og under bevarelse af det personlige ejerskab. Artiklen beskriver udviklingens forskellige faser, tidligere kriser og de bestræbelser, der har gjort det muligt at bevare og udbygge de tilbageværende landmænds selvstændighed.

Ved indgangen til et nyt årti kan det være naturligt at kaste et blik bagud, før der tages bestik af fremtiden.

Forsnart 100 år siden udspandt sig i 1912 en diskussion mellem dansk industris førstemand, Alexander Foss og Landhusholdningsselskabets præsident, forpagter Chr. Sonne. Foss mente, at Danmarks fremtid beroede på industrien, mens Sonne hævdede, at Danmark som følge af vores mangel på råstoffer fortsat ville være afhængig af en videre udvikling af landbrugets produktion og eksport. Man kan tilbageskuende hævde, at ingen eller begge fik ret.

Der skulle således gå 50 år, før industrieksporten oversteg landbrugseksporten. Og også i de sidste 50 år har landbruget bidraget væsentligt til samfundsøkonomiens vækst gen-

nem periodens uovertrufne produktivitetsforøgelse, der under fortsat vækst i produktion og eksport har frigjort en halv million arbejdsføre mennesker til produktion og velfærdsforøgelse i det øvrige samfund. Og så er fødevarersektoren stadig en af landets vigtigste kompetenceklynger.

Udviklingen forud for 1900-tallet

Sonnes selvbevidsthed på landbrugets vegne i 1912 grundede sig på den vældige vækst, der var sket i landbrugsproduktionen i de forudgående 3-4 slægtled, hvorved det i Danmark var blevet landbruget, der lagde grunden til det moderne udviklede samfund, mens det i andre lande typisk var industrien.

En væsentlig forudsætning for dansk land-

brugs markante fremgang i 1800-tallet var de tidlige og omfattende fredeligt gennemførte landboreformer i 1780'erne, der både skabte en rationel landbrugsstruktur og frigjorde det menneskelige initiativ. Dermed brød man med det landbrugssystem, som havde været praktiseret siden »den sorte død« i 1300-tallet, hvor mange landsbyer og gårde blev lagt øde, og hvor der fremkom en struktur med nogle få godser og mange bøndergårde, som bestod i 600 år frem til 1960. Det var selve landbrugssystemet med fællesdrift af landsbyens jorder med plumpe redskaber trukket af små heste, der blev ændret afgørende med udskiftningen og svingplovens indførelse, som muliggjorde en udvidelse af det dyrkede areal og en intensivering af dyrkningen.

Med bøndernes frigørelse og nyvundne skolekundskaber åbnedes for udfoldelse af deres individuelle initiativer, der blev understøttet af først landboforeningerne og senere af højskoler og landbrugsskoler. Dermed magtede bønderne også at besvare 1880'ernes kornsalgskrise med en udvidelse af husdyrproduktionen og gennem andelsbevægelsen at organisere en moderne fødevareindustri og -eksport. Det var denne velorganiserede produktion, der kunne afsættes under frie markedsforhold, som hele samfundet profitede af i årene omkring 1912-diskussionen, hvor dansk landbrug oplevede en guldalder.

På de 150 år, der var gået siden de første lokale reformer, var landbrugsproduktionen blevet 8 gange større, så man ikke alene kunne forsyne en over tre gange så stor befolkning bedre end før, men også præstere en stor valutaskabende fødevarieeksport. Det var den udvikling, der var baggrund for Sonnes udsagn.

Det alsidige, integrerede landbrug, 1910/14 – 1950

Denne periode er præget af de to verdenskriges afspærringsforhold og produktionstilbage-
slag. Det frie marked blev genoprettet i 1920'erne, men atter ophævet under 30'ernes krise med Ottawa-aftalerne i 1932. For vareområdet blev det for dansk landbrug først genoprettet ved tilslutningen til EF i 1973, og det frie kapitalmarked med lavere finansieringsomkostninger genopstod først midt i 1990'erne.

Produktionsnedgangen under 1. verdenskrig var genoprettet i 1921, og i resten af 20'erne steg produktionen med hele 6 pct. om året, så den ved 30'ernes begyndelse var blevet dobbelt så stor som i 1921 og i 1910/14. Efter 1932 stagnerede produktionen, og den faldt i krigsårene, men var i 1949-50 atter på førkrigsniveau. Siden er den samlede landbrugsproduktions mængde steget 2,7 gange, men korrigeres der for, at skummetmælksens protein nu næsten 100 pct, sælges ud af landbruget, mens man endnu i 1950 fik over 60 pct. tilbage som skummetmælk til foderbrug, er der reelt tale om mere end en tredobling af landbrugets salgsproduktion.

Mens det landbrugssystem, der udviklede sig i perioden forud for 1880 var baseret på en stadigt større produktion af korn og levende kreaturer til eksport, betød 1880'ernes kornsalgskrise en omlægning til stadig større satsning på en eksport af forarbejdede animalske produkter.

Dette system viste sin styrke i årene før første verdenskrig. Det udviklede sig vældigt i 1920'erne, og det blomstrede for alvor i årene omkring 1950, hvor man evnede at nyttiggøre alle de fremskridt, som landbrugsvidenska-

berne havde stillet til rådighed vedr. gødskning, fodring, planteforædling og husdyravl. Teknologisk skete der ikke de store ændringer i perioden 1910 – 1950. Trækraften blev leveret af hestene, der også forestod en stor del af vejtransporten. Selvbinderen og tærskværket var de almindelige høstmaskiner i hele perioden. Kun elektromotorens indførelse medførte gradvis en stadig større indengårds mekanisering af kornets tærskning og formaling, og af roeskæring, malkning og vandforsyning. Dermed blev det også muligt at øge produktionen med uændret arbejdsstyrke.

Det alsidige landbrugssystem indtil og omkring 1950 var et meget *integreret* system. Nok var det kommercielt og markedsorienteret, men alligevel indeholdt det – set med vore dages øjne – megen naturaløkonomi, idet hovedparten af planteproduktionen i det almindelige bondebrug blev omsat gennem husdyrene. Kun på de store gårde var kornsalget af betydning, og kun husmandsbrugene var afhængige af væsentlige kornkøb.

Bortset fra elektriciteten var man selvforsynende med energi gennem havre- og græsmarker til hestene. Køerne omsatte grovfoderet, dels fra de ukurante græsarealer, der ikke egnete sig til korndyrkning, dels fra sædskiftets kløvergræsmark, der også samlede kvælstof til efterfølgende afgrøder, dels fra den roemark, der var indlagt i sædskiftet til afløsning af de gamle brakmarker, og som tilmed gav en større produktion end en kornmark. Kvægets forbrug af kløvergræs og rodfrugter gav således store sædskiftefordele. Svinenes opgave var at omsætte foderkornet suppleret med proteinet i den skummetmælk, der kom retur fra mejeriet, og hønsene omsatte i vid udstrækning det fransede korn.

Udover den organiske sammenhæng havde det alsidige landbrug også to andre kvaliteter. Det udjævnede således *arbejdsprofilen*. Køerne krævede mest arbejde om vinteren på stald, mens planteproduktionens arbejdsbelastning lå om sommeren, hvor køerne selv klarede fodringen på græsmarkerne. Det var også *konjunkturudjævnende*, når man havde flere salgsprodukter at spille på.

Som følge af det alsidige landbrugs overlegenhed var der i årene op til 1950 ikke ret store forskelle i landbrugssystemerne og i produktionsfordeling mellem landsdelene. Det blev der afgørende ændret på i de følgende årtier.

Koncentration, specialisering og regionalisering, 1950 – 2010

Gennem de sidste 50-60 år der sket en samling af produktionen på langt færre bedrifter samtidig med, at der er sket en specialisering og en regionalisering. Hvorfor?

Koncentrationen på færre bedrifter har navnlig sin baggrund i markmekaniseringen med stadigt større traktorer og mejetærskere, men også den fortsatte indengårds mekanisering har spillet ind, og i det nye årtusind har muligheden for elektronisk overvågning og rapportering muliggjort langt større besætninger end tidligere.

Specialiseringen er muliggjort af

dels at den bedre jordbehandling, større gødningskraft, kunstvanding og den kemiske ukrudts- og sygdomsbekæmpelse har reduceret det alsidige sædskiftes betydning,

dels at der ved mejeriernes nyttiggørelse af al skummetmælk og adgangen til billig soja-protein ikke længere er en organisk sammenhæng mellem kvæg- og svineproduktion,

dels at arbejdsprofilerne i både kvæg- og markbrug er udjævnet ved udbredt staldfod-

ring året rundt og ved planteavlernes brug af vintermånederne til maskinvedligeholdelse,

dels ved den øgede prisstabilitet, især i perioden 1973-92, og senere ved pengeinstitutternes øgede villighed til at lade kassekreditterne opfange konjunkturudsvingene.

Den større *regionalisering* af produktionen har et langt stykke årsagsfællesskab med specialiseringen. Det gælder navnlig kvægproduktionen, der er blevet koncentreret i de egne, hvor salgsafgrødernes konkurrencekraft overfor grovfoder er mindst. Den arbejdskrævende husdyrproduktion har som helhed mistet betydning i den østlige del af landet, hvor der både er skarp konkurrence om arbejdskraften fra de bynære områder, og hvor planteproduktionens konkurrencekraft på de bedre jorder er størst.

Resultatet af denne udvikling er, at antallet af landbrugsbedrifter er faldet fra ca. 200.000 i 1950 til ca. 40.000 i 2010. Mens 80 pct. af alle bedrifter havde både kvæg og svin i 1950 er denne andel i 2008 faldet til 5 pct., og mens

der i 1950 kun var 7 pct. af bedrifterne, der hverken havde kvæg eller svin så er dette tal nu vokset til knap 50 pct.

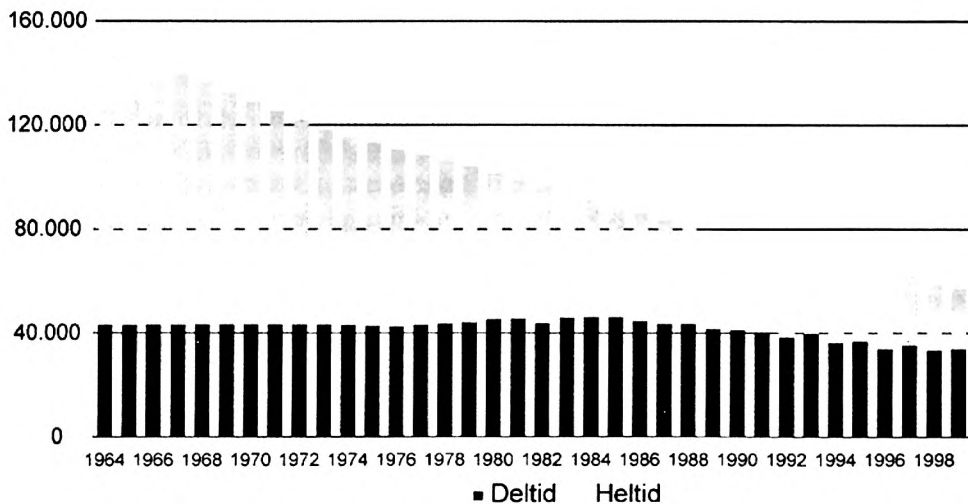
Regionalt var andelen af bedrifter næsten sammenfaldende med andelen af både plante- og af de forskellige husdyrproduktioner i 1950. Nu derimod har Øerne øst for Storebælt med 22 pct. af bedrifterne kun 6 pct. af malkekøerne, mens Nord-, Vest- og Sydjylland med kun halvdelen af bedrifterne har hele tre fjerdedele af malkekøerne.

Bedriftsantal, produktionsfaktorer og produktionsomfang, 1950 – 2008

En mere detaljeret belysning af udviklingen siden 1939/1950 er med ti års intervaller vist i tabellerne 1-3, der er baseret på Landbrugsstatistik 1939 og 1950 og Landøkonomisk Oversigt 1962-2009.

Det fremgår af tabel 1, at antallet af landbrugsbedrifter er faldet til en femtedel, mens det dyrkede areal som følge af byudvikling, naturgenopretning og skovplantning er faldet

Figur. 1. Udviklingen i heltids- og deltidsbedrifter siden første opgørelse i 1964. Landøk.Overs. 2001. Udviklingen er fortsat efter årtusindskiftet, men da opgørelsesmåden er ændret, kan figuren ikke fortsættes.

Tabel 1. Produktionsgrundlaget

	1939	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2008
Landbrugsbedrifter, 1000	208	206	196	140	114	77	53	42
Landbrugsareal, 1000 ha	3.250	3.147	3.094	2.941	2.884	2.768	2.618	2.634
- heraf med korn, 1000 ha	1.357	1.277	1.444	1.739	1.816	1.566*	1.499	1.505
Gnsn. bedriftsstørrelse, ha	16	15	16	21	25	36	50	63
Erhvervsmæss. beskæft., 1000	517	470	325	215	158	117	72	57
- heraf lønmodtagere, 1000	309	214	128	34	25	20	(20)	25
Andel af samlet beskæft., pct.	29	25	13	9	6	5	3	2
Antal heste, 1000	594	502	171	45	50	38	-	-
- malkekøer, 1000	1.642	1.577	1.438	1.153	1.104	753	636	558
- svin, 1000	3.183	3.208	6.147	8.360	9.957	9.497	11.922	12.738
heraf søer, 1000	383	399	681	999	1.091	914	1.083	1.058
- høner, 1000	13.935	11.508	9.735	6.330	4.563	4.327	3.681	3.521
- mink, avlshunner, 1000		43	(500)	1.090	965	2.231	2.188	2.832

* Det kraftige fald i kornarealet fra 1980 skyldes øget dyrkning af raps og ærter.

med 20 pct., og den gennemsnitlige bedriftsstørrelse er firdoblet fra 16 ha til 63 ha. Bemærkelsesværdigt er det, at det navnlig er antallet af heltidsbedrifter, der er faldet dramatisk, jfr. figur 1, der viser udviklingen fra 1964 til 1999, for hvilken periode der foreligger en ensartet opgørelse.

Den erhvervsmæssige beskæftigelse er faldet til en niendedel af, hvad den var i 1939, og landbrugsbedriftenes andel af samtlige beskæftigede i landet er faldet fra 29 pct. til 2 pct. I strukturudviklingens første fase skete afvandringen fortrinsvis fra lønmodtagerne, hvorefter flere og flere heltidsbedrifter blev enmandsbetjente. I de seneste år har en stigende andel af heltidsbedrifterne dog to eller flere medhjælpere ansat. I alt er den statistisk opgjorte erhvervsmæssige beskæftigelse faldet med 460.000, men hertil kommer, at der på de nedlagte bedrifter har været et stort antal husmødre, der ikke er registreret som beskæftiget i landbruget. Derfor ligger det antal arbejdsføre mennesker, som strukturudviklingen har frigjort, på mellem 500.000 og 600.000.

Arbejdshestebestandens afvikling tilendebragtes allerede i årene omkring 1960.

Antallet af malkekøer har med den stigende mælkeydelse kunnet reduceres til en trediedel, og antallet af æglæggende høns er reduceret til en fjerdedel, mens den samlede svinebestand er godt og vel firedoblet, selv om sobestanden som følge af flere fravænnede grise pr. årssø ikke en gang er tredoblet.

I tabel 2 er vist udviklingen i forbruget af rå- og hjælpestoffer. Den større svinebestand og afviklingen af skummetmælksforbruget har fremkaldt en stigning i de indkøbte proteinfordermidler fra 900.000 tons i 1939 til omkring 3.100.000 tons i 2004. Men mens der i 1939 suppleredes med en kornimport på godt 600.000 tons, har der ved periodens slutning været en nettoeksport af korn på omkring 2 mio. tons som et resultat af bortfaldet af hestenes kornforbrug og af stigende hektarudbytte sammen med et større kornareal, idet de færre heste og køer har lagt beslag på færre grovfoderarealer. Nettoimporten af foder er således faldet fra 1,5 mio. tons i 1939 til omkring 1 mio.

tons i 2008 trods en tredobling af produktionen. Selvforsyningsgraden med foder er altså forøget væsentligt.

Forbruget af handelsgødning er steget meget kraftigt frem til 1980-90, som et resultat af en mere intensiv driftsform med færre vedvarende græsmarker, ophør med dyrkning af kvælstofsamlende kløvergræs, oparbejdning af en større gødningsreserve i dyrkningslaget og en forringet udnyttelse af husdyrgødningen. Siden 1990 er der sket et kraftigt fald som følge af en meget bedre udnyttelse af husdyrgødningen og de i vandmiljøplanen fastsatte overgrænser for gødningstilførsel. Indkøbet af fosforgødning er reduceret til en fjerdedel af 1980-forbruget og er endog kun halvt så stort som i 1939, mens forbruget af kvælstof og kalium er halveret i forhold til forbruget i 1980 og 1990.

Forbruget af kemiske bekæmpelsesmidler foreligger kun opgjort fra og med 1970. Forbruget var minimalt i 1939, men fik stigende omfang i efterkrigsårene. Siden 70'erne og 80'erne er det samlede pesticidforbrug faldet med 40 pct.

Heller ikke energiforbruget foreligger opgjort før 1970. Siden den tid er der sket en stigning fra 22.000 til godt 29.000 terajoule.

Men en stor del af stigningen – 2.900 tj. – kommer fra udnyttelsen af en del af landbrugets egen overskudshalm som brændsel.

Landbrugets investeringer i maskiner og bygninger har været en væsentlig forudsætning for at kunne erstatte hestenes trækraft og den menneskelige arbejdskraft. En sammenkædning af Danmarks Statistiks mængdeindeks for landbrugets bruttoinvesteringer siden 1960 er foretaget i figur 2. Løjnefaldende er svingningerne i takt med konjunkturerne og herunder væksten i investeringerne i 70'erne efter EF-tilslutningen. Men ellers er der fra årene omkring 1960 til sidst i 90'erne kun sket en marginal stigning. I løbet af det seneste tiår er der dog sket en markant, formentlig konjunkturbestemt stigning. Investeringsniveauet er dog ikke kommet op på 70'ernes niveau. Tidligere opgørelser viser ca. samme investeringsniveau i 1960 som i 1950-54.

En investeringsmængde uden markant stigning fra periodens begyndelse til slutning forekommer måske umiddelbart overraskende, når produktionen er tredoblet samtidig med, at så mange mennesker og heste har skullet erstattes af maskiner og bygningstekniske anlæg, og når husdyrene har skullet koncentreres i store nye stalde. Forklaringen er imidlertid, at derved

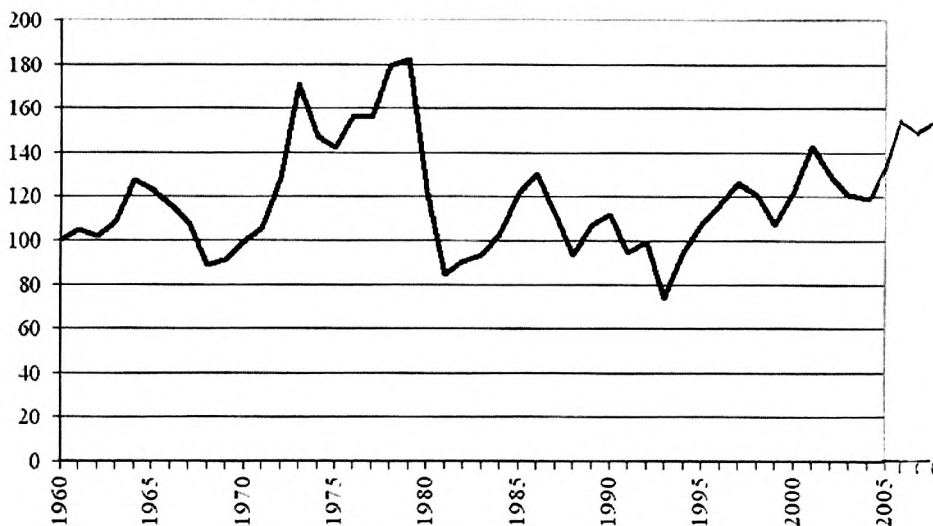
Tabel 2. Råvareforbruget

	1939	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2008
Indkøbt protein foder, 1000 tons	900	612	1.193	1.434	2.634	2.897	3.129	3.098
Nettoimport, korn, 1000 tons	620	290	1.314*	-72	-793	-2.153	-1.468	(-2100)
Indkøbt gødning, 1000 tons								
N	36	60	123	289	394	400	246	215
P	29	34	51	55	58	41	17	13
K	31	83	143	151	142	129	70	57
Pesticider aktivt stof, 1000 tons	-	-	-	(6)	6.3	6.4	2.8	4.0
Energiforbrug, terajoule**	-	-	-	(22.000)	21.826	23.967	25.869	29.434

* 1959 var et tørkeår. Derfor særlig stor kornimport i 1960.

** 1 terajoule lig 23 tons olieækvivalenter. Opg. i Dansk Landbrug, jan. 2006 og Landøk. Oversigt 2009.

Figur. 2. Mængdeindeks for landbrugets bruttoinvesteringer, 1960 = 100.

produktionens koncentration på færre bedrifter og med den større produktion pr. ko og pr. so er opnået en så stærkt forbedret kapitalproduktivitet, at det opvejer det markant stigende kapitalforbrug pr. arbejdsindsats. Det illustrerer den store betydning for produktivitsudviklingen, som strukturudviklingen har haft.

Tabel 3 viser produktionens udvikling.

Det samlede høstudbytte er siden 1939 steget med lige ved 50 pct. Den relativt beskedne stigning skyldes især to forhold. Dels er landbrugsarealet reduceret med lige ved 20 pct., og det er især jorder med god bonitet, der er medgået til byudvikling. Dels er foderroerne, der gav dobbelt så mange foderenheder pr. hektar som korn, gået tilbage fra ca. 400.000 hektar i årene omkring 1950 – og i 1930'erne – til kun 5.000 hektar i 2008. Foderroerne, der siden deres udbredelse sidst i 1800-tallet har været anset som en væsentlig forudsætning for mælkekvægholdet, er på få år blevet erstattet med mindre arbejdskrævende grovfoder som majs og anden helsædsensilage.

Den samlede kornhøst, der er den største af de salgbare afgrøder, er tredoblet i periodens løb, når 2009-høsten på 98 mio. a.e. medregnes. Også de øvrige salgbare afgrøder såsom sukkerroer, kartofler, markfrø, raps, ærter og frilandsgrøntsager, der ikke er medtaget i tabellen, har vist pæne stigningstakter. Som følge af den af gødningsrestriktionerne påtvungne undergødsning i forhold til udbyttepotentialet er stigningen i kornhøsten reelt ophørt siden 1990.

Mælkeproduktionen er brutto reduceret med 10 pct. Men ses der alene på den del af mælkens værdistoffer af fedt og protein, der er solgt ud af landbruget, er den således beregnede nettoproduktion øget fra 3,1 til 4,6 mio. tons eller næsten 50 pct. Samtidig er mælkeydelsen pr. ko steget fra godt 3.000 til 8.500 kg pr. år, hvilket har muliggjort en reduktion i mælkekvægholdet til næsten en tredjedel af bestanden fra tiden før og lige efter krigen.

Oksekødsproduktionen er med 138.000 tons faldet 20 pct. siden periodens begyndelse. Men mens den oprindeligt næsten udeluk-

Tabel 3. Produktionens størrelse

	1939	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2008
Høstudbytte, mio. a.e.*	113	129	141	135	137	169	166	165
heraf korn, mio. a.e.	34	36	48	62	71	96	94	91
Husdyrproduktion, 1000 tons, 1935-39-tal:								
Mælkeproduktion, brutto**	5.270	5.403	5.399	4.630	5.117	4.742	4.720	4.720
heraf retur som sk.mælk	3.800	3.088	2.676	1.648	993	22	7	-
beregn.nettosalgproduktion	3.000	3.450	3.670	3.475	4.400	4.600	4.600	4.600
Oksekød	176	168	254	237	263	219	171	138
Svinekød	342	356	652	771	1.026	1.260	1.748	1.985
Fjerkrækød	27	26	56	93	97	131	205	205
Æg	120	133	138	86	76	82	74	68
Pelsskind, 1000 stk.				(3.000)	(4.000)	9.900	11.000	14.000
Indeks for samlet landbrugs- produktion, 1935-39=100	100	(103)	143	138	177	227	253	270

* 1 afgrødeenhed (a.e.) = foderværdien af 1 hkg byg. 1 mio. a.e. = 100.000 tons byg. Kornhøsten i 2009 var 98 mio. a.e.

**Incl. hjemmeforbrug til foder og konsum.

kende bestod af udsætterkøer fra mælkeproduktionen består den i dag desuden af en kalve- og ungvægsproduktion af malkekævsracer samt af en specialiseret produktion fra kødracer. I periodens løb har produktionen været 50 pct. højere, men faldet i antal malkekøer har sammen med ændringer i EU's landbrugspolitik medført, at produktionen nu mængdemæssigt er under udgangspunktet, men kvaliteten er højnet væsentligt.

Svineproduktionen har været markant stigende gennem perioden, så den nu med tæt ved 2 mio. tons er næsten 6 gange så stor som ved periodens begyndelse – og i øvrigt over 3 gange så stor, som da produktionen i mellemkrigsperioden toppede med de 600.000 tons i 1932, der var med til at fremkalde svinekortene. Når bestanden af svin kun er firedoblet fra 1939 til nu, skyldes det en hurtigere tilvækst. Sobestanden er endda kun tredoblet, så der i dag produceres næsten dobbelt så meget svinekød pr. so som i 1939. Det skyldes hovedsagelig, at der siden 1970'ernes begyndelse er sket en stigning i antallet af fravænnede grise

pr. årssø fra ca. 12 til over 27. En væsentlig årsag er de fra og med 1970'erne påbegyndte produktionsmetoder med krydsningsavl, kunstig sædooverføring, tidlig fravænnning og sygdomsfri besætninger (SPF).

Produktionen af fjerkrækød er også steget stærkt – fra 27.000 til 205.000 tons. Derimod er ægproduktionen faldet fra 120.000 til 68.000 tons. Samlet er fjerkræproduktionen steget med 85 pct.

Endelig viser produktionen af pelsskind, der var af marginal betydning før krigen, en meget kraftig stigning. Alene siden 1970 er der sket næsten en femdobling, og produktionen er nu dominerende på verdensmarkedet.

I tabellens nederste linie er anført det officielle mængdeindeks for den samlede landbrugsproduktion. Det viser, at produktionen i 2008 er 2,7 gange større end i førkrigsårene og de første efterkrigsår. Stigningstakten var størst i 1950'erne og perioden 1975 til 1997, mens produktionen stagnerede i 60'erne og stigningstakten er aftaget i årene omkring år 2000. Korregerer man for, at hele mælkeproduktio-

nen nu sælges ud af landbruget, mens man ved periodens begyndelse anvendte 38 pct. af mælkens værdistoffer – eller godt 20 pct. af den samlede landbrugsproduktion – som foder i svineproduktionen, vil den samlede salgsproduktions mængde være steget til omkring forholdstal 325.

Det kan derfor konkluderes, at salgsproduktionens mængde nu i hvert fald er 3 gange så stor, som den var i 1935-39 og omkring 1950.

Periodens fem faser

Den udvikling, der er foregået siden de første efterkrigsår, kan i det bagudskuende lys opfattes som en jævnt forløbende proces, hvor en stadig større produktion fremstilles med stadig færre ressourcer.

Sådan blev det imidlertid ikke oplevet, mens det stod på. Det skyldes både, at de ydre påvirkninger i form af markeds- og finansieringsvilkår falder i fem ret forskellige faser, og – som konsekvens heraf – landmændene og deres organisationer i med- og modspil med det øvrige samfund har reageret på forskellige måder. Hertil kommer, at perioden ikke alene betød et brud med udstykningspolitikken i århundredets første halvdel, men også blev en radikal ændring af en 600 år gammel landbrugsstruktur med nedlæggelsen af mange almindelige bøndergårde. Det tog naturligvis tid at indstille sig mentalt på denne afgørende ændring samtidig med, at landbruget mistede sin status som hovederhverv.

Trods disse fundamentale ændringer har det dog undervejs været landbrugsorganisationernes bestræbelse og med stor politisk opbakning at opretholde og videreføre landboreformernes og det selvforvaltende landbrugs værdigrundlag, som hidtil havde skabt så gode resultater, ind i en ny tid. Således satsede man

ligesom ved landboreformerne på en landbrugsstruktur med bedrifter, der både rationelt kunne udnytte tidens teknik, og som kunne erhverves og drives af selvstændige landmænd. Hertil hørte en fortsat effektiv realkredit, og at staten sørgede for frit tilgængelige forskningsresultater, som landbo- og husmandsforeningerne gennem en moderniseret rådgivningsstruktur kunne videreformidle for at tilgodese landmændenes behov. Ligeledes gik andelsforeningerne i gang med en omfattende strukturalisering for at bevare og udbygge landmændenes indflydelse på markedet.

Ud fra min egen oplevelse af udviklingen har jeg valgt at inddele den i følgende fem faser:

1948-49 – 1956, som var sælgers marked, og hvor man så frem til ny fremgang på mere åbne markeder.

1957 – 1972, som er præget af markedsbegrænsninger og byerhvervenes kraftige vækst.

1973 – 1979 med gode afsætningsforhold i EF, men med kraftigt stigende inflation og rente samt tørkeår.

1980 – 1993, hvis mest markante træk er gældskrisen og de mange gældssaneringsforanstaltninger samt vandmiljødiskussionen.

1993 – 2008/10, hvor miljøreguleringerne udbygges, markedsrenten falder, og hvor ændringen af EU's landbrugspolitik fra prisstøtte til afkoblet indkomststøtte øger landbrugets konjunkturfølsomhed. Med erhvervets for høje gældsbelastning udløser konjunkturtilbagefaldet i 2008 derfor en ny krisesituation.

Under forudsætning af, at den nuværende gælds- og indkomstkrise overvindes, ligger forude en *sjette fase*, hvor dansk landbrug skal konsolidere sig til at leve under et globaliseret markeds vilkår, og hvor der i samspil med det øvrige samfund skal findes frem til et grundlag

for nyttiggørelse af landbrugets rige kompetencer i samfundets fortsatte udvikling.

I den første periode frem til 1956 byggede landbruget videre på fortsat forbedring af produktionsresultatet med hidtil kendte midler, men traktorerne begyndte at afløse hestene, og afvandringen af arbejdskraft gik i gang. Afsætningsforholdene var relativt gode i disse efterkrigsår. Men al udenrigshandel var reguleret af bilaterale handelsaftaler. Landbruget så lidt naivt – skulle det vise sig – hen til, at den frie varehandel med landbrugsvarer kunne genoptages, men hverken de europæiske lande – bortset fra England og Holland – eller USA var interesserede.

I den anden periode blev det fra og med 1957 købers marked, fordi landbruget i Europa atter var kommet på fode, og fordi foderressourcer frigjordes med hestenes udfasning. Produktionen steg stærkere end efterspørgslen med drastiske konsekvenser for priserne. Således blev smørprisen i 1957 næsten halveret. I dansk landbrug opstod en indre strid om, hvordan afsætningsarbejdet kan intensiveres (afsætningsrådet), og flertallet i landbruget ønskede tilslutning til det nydannede Fællesmarked. Da der ikke var politisk tilslutning til dette, rejste landbruget krav om og fik efterhånden også gennemført omkostningsbestemte hjemmemarkedspriser og en kontantstøtte til at afbøde en del af tabet på eksporten ud fra den såkaldte ventesalsfilosofi, idet der allerede i 1961 første gang indledtes forhandlinger om Danmarks og Englands samtidige optagelse i Fællesmarkedet. Men på grund af gentagen fransk modstand blev optagelsen først en realitet i 1973. I alt opnåede landbruget i denne periode over 7 mia. kr. i kontant indkomststøtte, og hjemmemarkedsordningerne havde et provenu på over 6 mia. kr.

Perioden er herhjemme udover de tilbagevendende kompensationsforhandlinger karakteriseret ved, at jordlovgivningen gradvis ændres fra en udstykningslovgivning til en lovgivning om rammerne for sammenlægning og samdrift til rationelle driftsenheder. Samtidig indføres bopælspligt til forhindring af fjerneje. Også andelsforeningerne begyndte strukturaliseringen, og Landboforeningerne tog initiativ til sammen med Husmandsforeningerne at samle landsdelenes overordnede rådgivning i ét fælles landscenter i Århus, ligesom den direkte rådgivning til landmændene blev samlet i lokale konsulentcentre. Man fik også forskningen samlet i et samråd, og en egentlig landmandsuddannelse med grønt bevis blev etableret. Gennem LOK diskuterede man på alle niveauer og på tværs af organisationerne de tilpasningsproblemer, som landbruget stod i. Landbruget mistede sin status som hovederhverv til industrien, og byerhvervene fik fuld beskæftigelse med gode indkomster, mens der hvert år blev nedlagt 6.000 landbrug.

Den tredje periode 1973-79 blev præget af ikke alene de gode afsætningsforhold i EF, men også af den voldsomme indenlandske inflation, der delvis skyldtes energikriserne og manglende fasthed i den økonomiske politik, hvilket resulterede i arbejdsløshed, flere devalueringer og et renteniveau, der nåede op omkring 20 pct. Det gav store problemer for de landmænd, der gik i gang med de investeringer i nye stalde, som de større besætninger krævede – især hvis de også fik indkøringstab. Problemerne forstærkedes af betydelige tørketab i 1975 og 1976.

Landbruget hævdede at kunne medvirke til en forbedring af både beskæftigelsen og valuta-indtjeningen ved en udvidelse af produktionen, som imidlertid kun ville være rentabel, hvis

de nødvendige investeringer kunne foretages til en rente svarende til det udenlandske kapitalmarked. Det ville kræve finansiering med statsligt kurssikrede udlåns. Men da sådanne lån kun blev stillet til rådighed i meget begrænset omfang, og da landmændene med pengeinstitutternes hjælp alligevel investerede i stort omfang, og da produktprisstigningerne så ophørte i 1978, mens omkostningsstigningerne fortsatte, indtraf gældskrisen i 1979-80.

Den fjerde periode, 80'ernes gældskrise, der varede et godt stykke ind i 90'erne, blev præget af de mange gældssanerings- og rentetilskudsordninger til krisens imødegåelse. Krisens omfang belyses af figur 3, der viser antallet af kundgjorte tvangsauktioner, og som afspejler både krisens dybde og langvarighed. Det ses også, at dårlige høstår som 1987 og 1992 var nok til at udløse ny vækst i tvangsauktionerne og i behov for nye saneringsforanstaltninger. I alt blev der i perioden ydet rentelletter på over 12 mia. kr. Det blev undervejs konkluderet, at der ikke alene var brug for et lavere renteniveau, end det høje niveau, vi havde i alle årene med store betalingsbalanceunderskud, men at der også for at forebygge

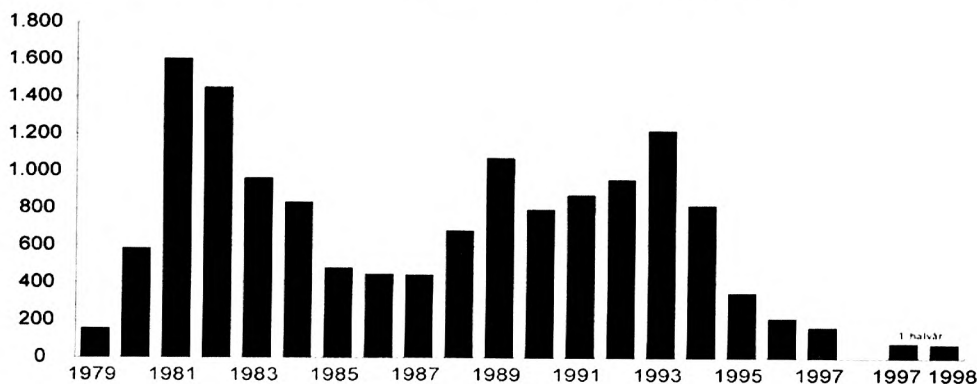
fremtidige kriser var behov for en større *konso-
lidering* i fremtidens landbrug.

Perioden blev imidlertid også præget af en række fremadrettede initiativer. Således fik landbruget indarbejdet en omfattende efteruddannelse, og rådgivningen på landsplan blev væsentligt udbygget med et helt nyt center i Skejby. Samtidig blev al statslig forskning samlet i Foulum ved Viborg. Staten ydede også tilskud til fremme af produktudvikling af nye fødevarer, hvorved værdiskabelsen af landbrugsproduktionen blev øget. Men det er også i denne periode, at landbruget kommer i defensen under vandmiljødiskussionen.

Den femte fase fra 1993 er præget af et stadig friere marked og samtidig af en vældig vækst i bureaukratiet. Med EU's landbrugsreform i 1992 og den efterfølgende GATT-aftale påbegyndtes en tilnærmelse til verdensmarkedets prisniveau og prissvingninger. Prisfaldet blev kompenseret med kontanttilskud, der krævede et omfattende indberetnings- og kontrolapparat. Hertil kom bureaukratiet fra den stigende miljøregulering.

Midt i 90'erne slog det fri kapitalmarked igennem med faldende renter til følge, så rentens højde ikke længere som i de forudgående

Figur 3. Kundgjorte tvangsauktioner i landbruget, 1979-98. Landøk. Oversigt 1998.

årtier var landbrugets største problem. Da de mælkekvoter, der var indført i 1984, blev gjort omsættelige sidst i 90'erne, åbnedes der for en samling af malkekøerne i færre og større besætninger, og den lave rente stimulerede til et omfattende staldbyggeri. Også svinebesætningerne blev samlet i stadigt større besætninger, men væksten i svineproduktionen hæmmes af, at slagteomkostningerne i Danmark er større end i udlandet. Planteproduktionens vækst er blevet hæmmet af miljøreglerne om begrænset gødningstilførsel, og miljølovgivningens harmoniregler har haft et medansvar for, at jordpriserne blev presset op i et urealistisk leje.

Den aktuelle indtjeningskrise – og for nogle også gældskrise – synes forårsaget af en kombination af:

dels ringere rammevilkår end vore konkurrenters,

dels en aktuel, men formentlig midlertidig lavkonjunktur for landbrugsvarer, der er forstærket af finanskrisens forbrugertilbageholdenhed, og som slår hårdere igennem efter bortfaldet af EU's sikkerhedsnet under priserne,

dels en for høj belåning af de i de senere år opskruede jordværdier til brug for investeringer i og udenfor landbruget.

Læren fra 80'erne om at øge konsolideringen er siden rentefaldet midt i 90'erne trådt i baggrunden i bevidstheden, selv om de kraftigere prisudsving efter bortfaldet af EU's sikkerhedsnet stiller endnu større krav til egen stødpudekapital.

I den øvrige befolkning trives opfattelsen af, at landmændene altid beklager sig – at de er sortseere. Problemet er i virkeligheden det modsatte, nemlig, at landmænd er uforbederlige optimister, og at de hurtigt kaster sig ud i fremmedkapitalfinansierede investeringer.

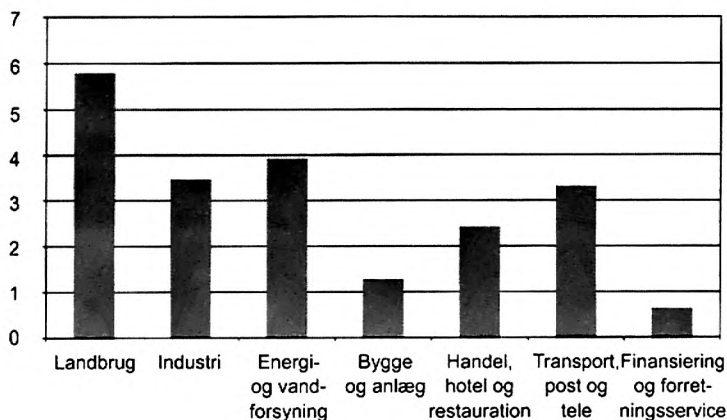
Landmændenes frygtløse investeringsvillighed har gennem årene været til gavn for erhvervets produktivitsudvikling, men det har øget konjunkturrisikoen.

Produktivitsudvikling, 1966-2008

Tredoblingen af produktionen siden 1950 under afgivelse af ni tiendedele af arbejdsstyrken har kun været mulig gennem en meget kraftig produktivitsstigning, som skyldes en lang række faktorer, såsom bedre gødningsudnyttelse, mere yderige planter, bedre foderudnyttelse, højere mælkeydelse pr. ko og flere fravænnede grise pr. so, hurtigere tilvækst og ikke mindst en bedre udnyttelse af arbejdsindsats og kapital ved produktionens samling på færre bedrifter. En forudsætning herfor har været, at landmændene er blevet bedre driftsledere, dels gennem en forbedret uddannelse, dels gennem øget anvendelse af rådgivere. Mens der således i 1950 var ansat 600 konsulenter i de landøkonomiske foreninger, så var dette tal 50 år senere vokset til 1190 agronomer og 700 teknikere bistået af 1700 assistenter.

Ifølge Danmarks Statistiks beregninger, der er afbildet i figur 4, har denne indsats ført til en stigning i arbejdsproduktiviteten i landbruget inkl. skovbrug og gartneri på tæt ved 6 pct. om året siden 1966. Overfor dette står en stigning på kun to trejedele heraf indenfor industri, energiforsyning og transport. Handel ligger på kun godt 2 pct., mens byggeri og bankvæsen ligger i bund. Disse forskelle i produktivitsudvikling er forklaringen på, at boliger er dyre, mens fødevarer på råvareniveau er billige, hvilket dog på grund af en svagere produktivitsudvikling i handelsleddet ikke fuldt ud er kommet forbrugerne til gode.

Figur 4. Årlig vækst i arbejdsproduktiviteten i danske erhverv, 1966-2008. Danmarks Statistik, gengivet fra Landøkonomisk Oversigt 2009.

Afslutning

Landbrugets produktivetsstigning har haft en voldsom strukturudvikling som forudsætning. Det har givet billige fødevarer og en stor konkurrencedygtig eksport, og med frigørelsen af den halve million mennesker har landbrugsudviklingen været en væsentlig forudsætning for den kraftige økonomiske vækst i hele samfundet. Bemærkelsesværdigt er det, at det jfr. fig. 2 ikke har medført nogen markant forøgelse i det samlede forbrug af realkapital.

Trods en drastisk reduktion i antallet af heltidsbedrifter og koncentration af husdyrproduktionen på nogle få tusinde specialiserede bedrifter ejes og drives det store flertal af disse bedrifter stadig af landmændene selv i god overensstemmelse med de godt 200-årige landboreformers intentioner. Dog er arronderingen blevet ringere end efter udskiftningen, og der sker også en koncentration af ejerskabet, som man tidligere ville have været betænkelig ved.

Udviklingen har været præget af en kraftig styrkelse af de fællesskaber, som landmændene i 1800-tallet dannede omkring videnfor-

midling og i andelsselskaberne. Dermed er landmændenes selvstændighed øget, og de har derved undgået at blive afhængige af både store forsyningsselskaber og af store fødevarerkoncerner på afsætningssiden. Til gengæld er danske landmænd mere afhængige af fremmedkapital end landmænd i de fleste andre lande, og det har gjort dem følsomme for indtjeningsfald og rentestigninger.

De markedsøkonomiske vilkår har været barske. Først i 1973 blev afsætningsvilkårene frie, og først i 1990'erne blev kapitalmarkederne frie. Det har tvunget danske landmænd til at gøre en ekstra indsats for at fremme produktiviteten i alle led. Derfor har dansk landbrug i perioden kunnet præstere en produktivetsstigning, som er større end i andre sektorer i dansk økonomi, og som man også kan være bekendt i international sammenhæng.

Den kendsgerning, at dansk landbrug i perioden har evnet at modstå både 60'ernes indkomstkriser og 80'ernes alvorlige gældskrise og nu står med et højeffektivt produktions- og organisationsapparat og med en uovertruffen produktivetsstigning, skulle alt andet lige give

dansk landbrug gode muligheder for også at overvinde den nuværende krise. Forudsætnin-
gen vil imidlertid være, at der sker en snarlig
forbedring af salgspriserne, og at det øvrige

samfund indser, at danske landmænd ikke tåler
væsentligt ringere rammevilkår end deres kon-
kurrenter.

Om forfatteren

Jørgen Skovbæk blev efter agronomeksamen og specialeksamen i landbrugsøkonomi fuldmægtig i Tolvmandsforenin-
gerne 1956-59 og i Landboforeningerne 1959-66. Som sekretariatschef samme sted 1966-96 har han deltaget i land-
brugspolitikens tilrettelæggelse og gennemførelse, ligesom han har været med til at organisere landbrugets uddannelse
og rådgivning. Har skrevet flere artikler om landbrugspolitik og strukturudvikling. Senest har han i erindringerne: Fra Lille
Elmue til Axelborg, 2010 skildret den landbrugspolitiske tilblivelsesproces i 2. halvdel af 1900-tallet.

Litteratur

Bjørn, Claus (red)(1982): Dansk Mejeribrug 1882-2000, Århus

De danske Landboforeningers arkiv: Statistikbilag til konference 1999 om rådgivning efter 2000

Jensen, S.P. (1985): Træk af udviklingen i landbrugsproduktionen gennem 200 år, Tidsskrift for Landøkonomi

Landøkonomisk Oversigt: De danske Landboforeninger/Dansk Landbrug, 1954-2009

Pedersen, Jørgen Skovbæk (1959): Dansk landbrugsproduktions mængde og værdi gennem 200 år, upubliceret special-
opgave, København

Skovbæk, Jørgen (1964): Landbrugets kapitalbehov i festskrift til K.K.Skovgaard, København

Skovbæk, Jørgen (2002): 70 års landbrugspolitik i festskrift til Erik Helmer Pedersen, København

Skovbæk, Jørgen (2006): Regionaliseringsforskelle i dagens landbrug, Bygder

Skovbæk, Jørgen (2006): Dansk landbrug siden 2. verdenskrig, Landbohistorisk Tidsskrift 2006, 1-2.